

Жұбатова Б.Н.,
Аубакирова Қ.К.

**Түркі-қыпшақ тіліндегі жазба
ескерткіштердің (XIII-XV ғ.)
зерттелу мәселелері**

B.N. Zhubatova,
K.K. Aubakirova.

**Research problems of written
monuments in Turkic-kipchak
language (XIII-XV centuries)**

Б.Н. Джубатова,
К.К. Аубакирова

**Проблемы исследования
письменных памятников
на тюркско-кыпчакском
языке (XIII-XV вв.)**

Мақалада мәмлүктер билігі тұсында (XIII-XV ғ.) мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің (грам-матикалық еңбектер, сөздіктер, діни кітаптар және т.б.) ғылыми айналымға түсу және зерттелу мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: түркі-қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, грамматикалық еңбектер, зерттеулер.

The article considers the research problems of written monuments (grammar books, glossaries, religion works, etc.) in the Kipchak language in XIII-XV centuries.

Key words: the Turkic-kipchak language, written monuments, grammar books, research.

В данной статье рассматриваются проблемы исследования письменных памятников (грамматические труды, словари, религиозные книги и т.д.), написанные на языке кыпчакских мамлюков XIII-XV вв.

Ключевые слова: тюркско-кыпчакский язык, письменные памятники, грамматические труды, исследования.

**ТҮРКІ-ҚЫПШАҚ
ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБА
ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ
(XIII-XV Ғ.) ЗЕРТТЕЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Қазақстан тарих ғылымында қыпшақтар дәуірі, оның ішінде Мысыр мәмлүктерінің этностық тегі, мәдениеті мен тілі жөнінде әртүрлі пікірлер айтылып жүр. Мәмлүктер билігі тұсындағы қыпшақтардың тарихы, мәдениеті мен тіліне қатысты жекелеген мәселелер ресейлік, шетелдік және қазақстандық ғалымдар тарапынан қарастырылған. Мысалы, Б.Батыршаұлының «Мысыр мамлүк мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар» [1] атты зерттеу жұмысында Мысыр мәмлүк мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен және XIV ғасырдағы Ирақ Жалайыр мемлекетімен қарым-қатынасы, әлемдік тарихнамасы қарастырылса, А.Әлібекұлының «Мәмлүктер билігі кезеңіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті» атты еңбегінде XIII-XV ғасырларда Мысыр мен Сирияда билік еткен мәмлүктер кезеңіндегі түркі-қыпшақ әдебиетінің қалыптасуы, дамуы, әдеби өкілдері мен өлең өлшемдері зерттелген [2].

Қазіргі таңда Қазақстанда Мысыр мәмлүктерінің шығу тегі мен этностық құрамына қатысты әртүрлі пікірлер айтылып жүр. Араб, орыс және Батыс деректерінде мәмлүктер – ортағасырлық Мысырдағы түркі және Кавказ халықтары өкілдерінен шыққан жауынгер-құлдар деп анықтама беріліп, 1250 жылы Айюб әулеті билеушілерін тақтан кетіріп, билік басына келген мәмлүктердің екі әулеті бөлініп көрсетеледі. 1250-1390 жылдар аралығында билік еткен мәмлүктер әулеті Бахри (түркілер, негізінен, қыпшақтар әулеті) деп, ал 1390-1517 жылдар аралығында билік еткен мәмлүктер (Кавказдан шыққандар, черкестер) Бурджи деп аталады. Мәмлүктердің этностық құрамын осылайша түріктер мен черкестер құраған. Батыс, орыс және араб зерттеушілері кавказдық черкестерді этностық жағынан қыпшақ сұлтандарынан бөліп қарастырады. Ал түрік және қазақ ғалымдары мәмлүктердің екі әулетке бөлінуі олардың этностық құрамына байланысты емес екенін алға тартады. Алғашқы кезде мәмлүктердің әскери жаттығуы Ніл өзеніндегі ар-Рауда аралында өткендіктен бахри, ал кейін Қалауынның билігі тұсында мәмлүктердің әскери жаттығу алаңы Каир қаласындағы қамалда болғандықтан бурджи атанған. Қ.Бегалин әртүрлі тарихи кезеңдердегі орыс тіліндегі жазбаларда Солтүстік Кавказ бен Украина халықтарының барлығына дерлігі шеркестер деп аталғанымен, қазіргі таңда

Кіші жүздің құрамына кіретін қазақтар мен алабұғы татарларынан басқа ешқандай халықта мұндай өзіндік атау жоқ екенін айтады. Ғалым Батыс Қазақстанда, қазіргі Атырау, Орал облыстарында Кіші жүзге жататын шеркеш руы кең таралғанын алға тартып, оларды шеркеш мәмлүктерімен байланыстырады [3].

Шығыстанушы Б.Батыршаұлы өз еңбегінде қыпшақ және шеркеш мәмлүктерінің этностық, мәдени, тілдік, антропонимдік, салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық ерекшеліктерін сипаттайтын ортағасырлық араб жазба деректеріне сүйене отырып, мәмлүктердің этностық бірлігін дәлелдеуге тырысады. Автор мәмлүк заманындағы шеркештерді қазіргі қазақ халқының құрамындағы Кіші жүзге жататын, Қазақстанның Батыс өңірлерін ертеден мекен еткен шеркеш руымен тікелей байланыстыруға негіз бар деп қорытынды жасайды [1].

Мысыр мәмлүктерінің шын мәнінде кімдер болғанын, қыпшақ және шеркеш мәмлүктерінің этностық құрамын анықтау үшін этнос ұғымының құрамдас бөлігі болып табылатын тіл мәселесін қарастыру керек. Мәмлүктер билігі тұсында жазылған еңбектердің ішінде түркі-қыпшақ тілінде құрастырылған сөздіктер мен грамматикалық еңбектердің маңызы зор. Дегенмен, ортағасырлық ескі қыпшақ тілінде жазылған мұндай ескерткіштерді тек тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеп, бір ғана халықтың мұрасы ретінде қарастырған ғалымдар да кездеседі. Мысалы, өзбек ғалымы И.А. Фазылов өзінің «Староузбекский язык. Хорезмейские памятники XIV века» атты зерттеу жұмысында ортағасырлық «Гүлістан», «Мухаббатнаме», «Хосрау-Шырын» және т.б. еңбектерді ескі өзбек тілінде жазылған ескерткіш ретінде қарастырады [4,81-92]. Сонымен қатар түрікмен ғалымы З.Б. Мухамедова зерттеу жұмысында мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздіктерді түрікмен тілінің тарихымен байланыстыра зерттесе, Г.Р. Гайнутдинова өз еңбегінде «Булғату-л-муштақты» түркі-татар тіліндегі жазба ескерткіш ретінде зерттеп, аталған жәдігердің фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерін қарастырған. Кейбір қазақ ғалымдары да өз жұмыстарында мәмлүк-қыпшақ тіліндегі ескерткіштерді жеке-жеке қарастырып, ондағы тілдік материалдарды қазіргі заманғы қазақ тілімен салыстыра отырып, бұл жәдігерлерді ортағасырлық ескі қазақ тілінде жазылған ескерткіш ретінде қарастыру керек екенін алға тартады. Қазақ ғалымы Арынов Т.А. өзінің диссертациялық жұмысында «Ат-тухфа» лексикасын қазіргі түркі тілдерімен салыстыра

отырып, ондағы лексикалық материалдардың қазіргі қазақ тіліне сәйкесігін көрсетеді. Ғалым сөздіктің лексикалық қорын зерттей келе ондағы сөздердің 2,5-3 пайызы кірме сөздер екенін ескере отырып, аталған жәдігердегі сөздердің 5 пайызы түрікмен тіліне де, 15-20 пайызы қыпшақ тобына кіретін барлық түркі тілдерде, ал 75-80 пайызы қазақ тілінде кездесетінін дәлелдеп көрсеткен [5, 79].

Төменде мәмлүктер билігі тұсында жазылған тілдік жазба ескерткіштердің зерттелуіне тоқталып өттік:

1) «Китаб әл-идрак ли лисани әл-атрак» («Түркі тілі туралы жазылған түсіндірме кітап») – Каирде жазылған түркі тілін үйренушілерге арналған еңбек. Бұл еңбек Л. Бауат, Р. Ермерс, А. Jaferulu, М. Өзиеггин, М. Маженова, И.А. Расулова, Е.З. Есбосынов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, бірнеше тілге аударылған. Сонымен қатар жазба ескерткіш тілі материалдарын Ө.Құрышжанов, З.Б.Мухамедова, А.И. Чайковская, С.Р. Боранбаев, Б.М. Сүйерқұл және т.б. зерттеушілер ғылыми айналымға таратты. Голландиялық Р. Ермерс зерттеу жұмысында ортағасырлық ескі қыпшақ тілінде жазылған онға жуық ескерткішке салыстырмалы тұрғыда талдау жасай отырып, «Китабу әл-Идрак» сөздігін ағылшын тіліне аударған. Қазақ ғалымы М. Маженова өзінің «Абу Хаййан – исследователь кипчакского языка» атты зерттеуінде ортағасырлық ескерткіштің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктерін көрсеткен. Автор ескерткіштің лексикалық қорын қазіргі қазақ тілімен салыстыра отырып, төмендегідей қорытындыға келген: ескерткіштегі 875 сөз, яғни сөздердің 36,5 пайызы қазақ тілінің лексикалық қорымен фонетикалық және семантикалық жағынан толық сәйкес келсе, 800 сөз, яғни 33,5 пайызы кейбір фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Аталған жәдігерде кездесетін қалған сөздер оғыз-түрікмен тобына кіретін қазіргі түркі тілдеріне ортақ. Қазақ ғалымы Есбосынов Е. өзінің «Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хаййан еңбегі бойынша, XIV ғ.) атты еңбегінде «Китаб әл-Идрактың» лексикалық және грамматикалық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталып, ескерткіш тіліндегі зат есімдердің лексика-морфологиялық құрылымы қазіргі қазақ тіліне өте жақын екенін көрсеткен [6].

2) «Китаб маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» атты жазба ескерткіш Мысырда арабтарға түрік тілін үйрету мақсатында жазылған. Бұл тарихи мұраны

ғылыми айналымға ең алғаш рет М.Т. Хоутсма енгізген. Аталған сөздікті өзбек ғалымы А.Юнусов өзінің «Гарджуман турки ва аджами ва мугали (Морфология, лескика, словарь, перевод)» атты зерттеу жұмысында құрылымдық, морфологиялық, лексика-семантикалық жағынан қарастырып, сөздіктің аудармасын жасаған. 1970 жылы қазақ ғалымы А. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М.Т. Хоутсманьң зерттеуін басшылыққа ала отырып, жоғарыдағы сөздікті кешенді түрде зерттеп, орыс тіліне аударады [7,234].

3) «Китаб ат-тухфа аз-закийя фил-луғати ат-туркийя» («Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») – мәмлүк қыпшақтарының тілі жайында араб тілі грамматикасының үлгісімен араб тілінде жазылған қолжазба. Т.Х. Кун осы қолжазба жөнінде 1940 жылы арнаулы мақала жариялады. 1942 жылы түпнұсқа Венгрияда жарияланды. Батыс Еуропада бұл еңбек 1922 жылдан бері мәлім. Б. Аталай 1945 жылы түрік тіліне аударып бастырды. Поляк ғалымы А. Дубанский 1967 жылы оның тілі жайында зерттеу жұмыстарын жүргізді. 1968 жылы С.Муталлибов өзбек тіліне аударып бастырды. 1978 жылы орыс тіліне аударылған (Э. Фазылов, М. Зияев) [8, 171-172]. Қазақ ғалымдарының ішінде «Ат-тухфа» және оның аудармалары туралы ең алғаш профессор Ә. Құрышжанов сөз қозғаған. Т. Арынов өзінің «Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-тухфа аз-закийя фил-луғати-ат-туркийя» атты еңбегінде ескерткіштің сөздік қорын ортағасырлық басқа да еңбектермен және қазіргі түркі тілдерімен салыстыра отырып, жан-жақты талдау жасау арқылы ондағы лексикалық материалдардың түгелге жуығы қазіргі қазақ тілі сөздерімен сәйкес келетінін дәлелдеп, алғаш рет қыпшақша-қазақша сөздік жасады. Т. Арынов «Ат-тухфаның» сөздік қорын түгелімен саралап, онда кездесетін түркі (97,5), араб (0,4), парсы (2,1) сөздерінің үлесін анықтады. Сонымен қатар Б. Сүйерқұл «Ат-тухфа...» ескерткіші тіліндегі етістік категориялары» атты диссертациялық жұмысында жәдігердің морфологиялық құрылымын анықтап, етістік формаларын жан-жақты қарастырған.

4) «Әл-қауанин әл-куллияа лидабт әл-луғати-т-туркийя» («Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы») – XV ғасырдың басына қарай Каирде қыпшақ тілінің ерекшелігі туралы араб тілінде жазылған еңбек. Қолжазбаның түпнұсқасын 1928 жылы Му’аллим Риф’ат Білге Стамбұлда, 1937 жылы Ш. Телегди Буда-

пештте бастырып шығарған. Қазақстанда С. Дүйсенев өзінің «Әл-қауанин әл-куллияа лидабт әл-луғати-т-туркийя – Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы (мазмұны, графикасы, орфографиясы, фонетикасы)» атты еңбегінде «Әл-қауанин» ескерткішінің құрылымдық жүйесі, жазылу мақсаты, тілдік материалдың түзілу әдісі мен фонетикалық ерекшеліктерін зерттеген. Автор өз жұмысында ескерткіштің фонетикалық жағын жан-жақты қарастыра отырып, қолжазба әлі де болса зерттей түсуді қажет ететінін айтады [9].

5) «Китаб ад-дуррат әл-мудийа фил-луғати-т-туркийя уәл-камал» («Түрік тілінің жарқын інжу-маржаны әрі толық жазылып біткен кітап») – XIV ғасырда Мысыр мен Шам елдерінде сол кездегі қыпшақ тілін оқып-үйрену үшін классикалық араб тілінде жазылған сөздік. Дүниежүзілік түркітану ғылымы бұл еңбекті «бізге жетпеген» (Б. Аталай), «жоғалып кеткен» (О. Притцак) деп есептеген. 1963 жылы поляктің атақты түркітанушысы А. Зайончковский Флоренцияның атақты Лоренцо Медичи кітапханасынан осы сөздіктің қолжазбасын тауып алып, француз тіліне аударып бастырып шығарған (Варшава, 1965-1969 ж.). Қазақстанда осы қолжазба жөнінде ең алғаш рет К.Д. Таужанова, Ә. Құрышжанов сияқты ғалымдар мәлімет берген [8, 170-171].

XIII-XV ғасырлар түркі-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштерге қатысты зерттеу жұмыстарына талдау жасай отырып, ортағасырлық ескерткіштердің көбіне тек қазіргі түркі тілдерімен салыстырмалы түрде фонетикалық, морфологиялық және құрылымдық жағынан зерттелгені анықталды. Мұндай тарихи-салыстармалы зерттеулерде ескі қыпшақ тіліндегі жәдігерлер тілінің қазіргі түркі тілдерінің (қазақ, өзбек, татар, түркімен және т.б.) лексикалық қорымен сәйкестігі анықталған. Кейбір ғалымдардың ортағасырлық мұндай жәдігерлерді бір ғана халықтың мұрасы ретінде қарастырғанын да кездестіруге болады. Біздің пікірімізше, көне қыпшақ тілінде жазылған ортағасырлық жәдігерлерді түркі халықтарына ортақ мұра ретінде қарастырған жөн. Ескі қыпшақ тіліндегі тілдік материалдар қазіргі қыпшақ тілінде де сақталғанын ескере отырып, қазіргі түркі халықтарының, оның ішінде қыпшақ тобына жататын қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарайым, қарашай-малқар, құмық, қырым-татар, қырымшық, қырғыз, алтай халықтарының қоғамдық, этнографиялық, саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдениеттік, жалпы өркениеттік және тілдік тарихын зерттеуде мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің алатын орны зор деп айтуға болады.

Әдебиеттер

1. Батыршаұлы Б. Мысыр мамлук мемлекетінің Дешті-Қыпшақпен байланыстары. XIII-XV ғасырлар. – Алматы: экономика, 2005. – 652 б.
2. Әлібекұлы А. Мамлуктер билігі кезеңіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті. – Алматы: Арды, 2008. – 176 б.
3. Кайрат Бегалин. Мамлюки. – Москва, 2012.
4. Байназаров А., Байназарова Ж. 2014. Kypchak dictionaries and lexicography studies in Kazakhstan between the 18th and 20th centuries. Bilig 2014. V. 71.
5. Арынов Т. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб ат-тухфа аз-закыйа фил-луга-ат-туркийа». – Алматы, 1983. – 152 б.
6. Маженова М.Н. Абу Хайян – исследователь кипчакского языка. Автореф. канд.дисс. – Алма-Ата, 1969. – 53 б.
7. Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.
8. Құрышжанұлы Ә. 1998. Китаб ат-тухфа аз-закыйа фил-лугати ат-туркийа. In E. Aryn (Ed.), *Encyclopedia of The Kazakh language* (Vol. 1, pp. 172-173). – Алматы: «IDK-ТИПО» редакциялық баспа орталығы. – 508 б.
9. Дүйсенов С. Әл-қауанина-л-куллийа лидабти-л-лугати-т-туркийати «Түркі тілінің толық жүйеленген ережелер жинағы» (мазмұны, графикасы, орфографиясы, фонетикасы). Филол.ғ.к. дисс. – Алматы, 1995. – 150 б.

References

1. Batyrshaully B. Mysyr mamluk memleketinin Deshti-Kipchakpen baylanystary. XIII-XV gasyrlar. – Almaty: Ekonomika, 2005. – 652 b.
2. Alibekuly A. Mamlukter biligi kezenindegi turki-Kipchak adebieti. – Almaty: Arda, 2008. – 176 b.
3. Begalin Q. Mamluki. – Moskva. 2012.
4. Baynazarov A., Baynazarova Zh. Kypchak dictionaries and lexicography studies in Kazakhstan between the 18th and 20th centuries. – Bilig, 2014. V. 71.
5. Arynov T.A. leksiko-semanticheskie I stilisticheskie osobennosti yazyka “kitab at-tuhfa az-zakiya fil-luga at-turkiya”. – Almaty, 1983. – 152 b.
6. Majenova. Abu Hayyan – issledovatel kipchakskoga yazyka. Aforef. Almaty, 1969. – 53 b.
7. Kuryshjanov A. Yazyk starokypchakskih pismennyh pamyatnikov XIII-XIV v. – Almaty, 1970.
8. Quryshjanuly A. Kitab at-tuhfa az-zakiya fil-lugati at-turkiya. In E. Aryn (Ed.), *Encyclopedia of The Kazakh language* (Vol. 1, pp. 172-173). – Almaty: «IDK-ТИПО», 1998. – 508 b.
9. Duisenov S. Al-qauanin al-kulliya lidabti-l-lugati-t-turkiyati “Collection of full set of standard rules of Turkic language”. Dissert. – Almaty, 1995. – 150 b.